

Armenzorg door kerk of staat? De strijd om de macht over de Bredase gereformeerde weeshuizen 1795-1854

door

VROUKJE MUNTJEWERFF

De intocht van de Franse legers over de bevroren rivieren in 1795 betekende het einde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Overal in het land werden de stadsbestuurders door patriottisch gezinde burgers vervangen. De gewesten stuurden nieuwe vertegenwoordigers naar de Staten-Generaal, die naar Frans voorbeeld besloten dat er een Nationale Vergadering moest komen om een grondwet voor te bereiden. Op 1 maart 1796 kwam de Nationale Vergadering voor het eerst bijeen. Op de valreep hadden de Staten-Generaal nog de generaliteitslanden Drenthe en Brabant als achtste en negende gewest toegelaten en het onderscheid tussen de kerken opgeheven, zodat katholieken nu het volledige staatsburgerschap hadden.

Na veel politiek geharrewar kwam de eerste Nederlandse grondwet, de Staatsregeling, in 1798 tot stand. Hierin was de scheiding van kerk en staat nadrukkelijk vastgelegd en elk voordeel verbonden aan 'de belijdenis van enig kerkelijk leerstelsel' afgeschaft. In de 'additionele artikelen' werd bepaald dat de kerken en pastorieën van de 'voormaals Heerschende Kerk', eigendom werden van de gemeenschap en onder de verschillende kerkgenootschappen verdeeld moesten worden op basis van de getalsterkte van hun gemeenteleden. Voor de hervormden in Breda zou dat het afstaan van de Grote Kerk aan de katholieken betekenen. Daartegen hebben zij zich fel verzet en met succes.¹

Minder bekend is de strijd die de Bredase hervormde weeshuizen hebben moeten voeren om te kunnen houden wat ze in hun ogen rechtmatig bezaten. Hierover gaat dit artikel. Nadat ook deze strijd in het voordeel van de hervormden beslist was, bleven de aanslagen op het zelfbeschikkingsrecht voortduren. Pas met de invoering van de Armenwet van 1854 kwam hier een eind aan.

De politieke situatie in Breda, 1795

De overgave van de vesting Breda aan de Fransen op 28 januari 1795 sloot een periode van 150 jaar gereformeerde overheersing op politiek en bestuurlijk gebied af. De Franse legercommissaris stelde een 'provisionele municipaliteit', een voorlopig gemeentebestuur, aan die op 6 maart werd vervangen door een nieuw college, gekozen door alle mannen boven de 16 jaar. Ruim 60% van de leden hiervan was katholiek. De gereformeerde kerk was niet langer de 'heerschende'. (De aanduiding 'hervormd' voor gereformeerd werd na 1795 meer en meer gebruikelijk).

Hoe moest nu worden omgegaan met de verwevenheid van openbare en gereformeerde belangen, nu die twee niet langer samenvielen en er officieel nog niets geregeld was? De magistraat had altijd een vinger in de pap gehad bij de verkiezing van leden voor de kerkenraad, waarbij magistraatsleden voorgingen. De stedelijke overheid beheerde en onderhield de kerkgebouwen via door haar aangestelde kerkmeesters. Zowel het regentencollege van het gereformeerd Burgerweeshuis, als het bestuur van het gereformeerd Armkinderhuis, werden door het stadsbestuur uit de protestantse elite benoemd. Bij het Armkinderhuis was de buitenburgemeester uit hoofde van zijn functie de opperregent. Hij hield toezicht op de financiën. Aanvragen voor het opnemen van kinderen in beide huizen moesten steeds aan het stadsbestuur worden gericht.

Het ontwarren van die verknoping was een pijnlijk proces en zou jaren in beslag nemen. Daarbij speelde de politieke vraag wie er eigenlijk verantwoordelijk was voor de armenzorg op de achtergrond mee.

Armenzorg, publieke zaak of religieuze plicht?

In de eerste Nationale Vergadering van de nieuwe Bataafse Republiek, waarvan Brabant nu volwaardig lid was, werd op 5 augustus 1796 de scheiding van kerk en staat bij decreet afgekondigd: *Er kan, of zal geen bevoorrechte heerschende Kerk in Nederland meer geduld worden.* Vanaf die tijd startte een maatschappelijk debat over de verantwoordelijkheid voor de armenzorg, dat tot ver in de twintigste eeuw zou voortduren. Is armenzorg een publieke zaak of een religieuze plicht van de kerken?

Vóór 1795 bestond er geen landelijke wetgeving op het gebied van de armenzorg. Die berustte op de persoonlijke verantwoordelijkheid van de bezittende klasse waarop uit morele overwegingen een beroep mag worden gedaan. Zo was in de loop der eeuwen een uitgebreid stelsel van kerkelijke en particuliere instellingen ontstaan, maar na 1750 nam de kritiek op de traditionele liefdadigheid toe, vooral bij patriotten.

De patriotten propageerden de Franse ideeën over het *recht* op armenzorg, voor het eerst vastgelegd in de Franse verklaring van de rechten van de mens en de burger van 1793, en de daarbij behorende centralisatie van de armenzorg. De remonstrantse predikant Rogge benadrukte in 1796 in het traktaat 'Armen, kinderen van de Staat' dat de samenleving de plicht had om voor wezen, zieken en ouden van dagen te zorgen. Het was volgens Rogge geen religieuze, maar een burgerplicht om te zorgen voor werk en voor ondersteuning van hen die niet tot werken in staat waren. Hij zag heil in het samenvoegen van weeshuizen met andere godshuizen en armenfondsen. In de Nationale Vergadering droeg een andere remonstrantse dominee, Van Rees, deze ideeën uit. Hij pleitte ervoor om het monopolie van de armenzorg bij de Staat te leggen. De kerkelijke en particuliere instellingen zouden afstand van hun armenkassen moeten doen, want een nationale belasting om de armenzorg te financieren bestond nog niet.²

De Staatsregeling van 1798 bepaalde dat het armbestuur bij wet geregeld moest worden. Op de vraag in een enquête van oktober 1798, gericht aan alle armenfondsen, of zij bereid waren een deel van hun financiën voor een staatsfonds af te staan,

antwoordde de meerderheid ontkennend. Velen wezen het staatsmonopolie op de armenzorg af en gaven een eigen uitleg aan de bepaling in de Staatsregeling: er moest alleen iets geregeld worden voor diegenen die niet door kerken of particulieren werden ondersteund.

Algemeen heerste de opvatting dat de vermogens van de armenfondsen, met giften, legaten en collectes door de eigen gemeenschap bijeengebracht en door de voorvaderen nauwgezet beheerd, alleen ten goede mochten komen aan de armen uit de eigen gemeenschap. Dat was immers de intentie van de gulle gevers geweest. Naasting van de fondsen zou zelfs het grondwettelijk recht op eigendom schenden. De Bredase gereformeerde aalmoezenie weigerde zelfs de enquêtevragen te beantwoorden onder de mededeling dat de vereiste eerbied voor de overheden de bescherming van de rechten en belangen van hun eigen gemeenschap niet uitsloot.³ De Armenwet die in 1800 tot stand kwam, bleek een onwerkbaar compromis en werd uiteindelijk niet ingevoerd. Dat was de achtergrond waartegen het touwtrekken om de zeggenschap en de fondsen van het gereformeerd Burgerweeshuis en het gereformeerd Armkinderhuis in Breda zich sinds 1795 afspeelde.

De eerste aanval

Het nieuwe Bredase stadsbestuur van 1795 ging voortvarend aan de slag om het centraliseren van de armenfondsen gestalte te geven. Daartoe stelde het uit zijn midden het Comité van Algemeen Welzijn in dat het toezicht op de liefdadigheidsinstellingen zou uitoefenen. Een eerste stap was het vergroten van de bestuurlijke invloed op het gereformeerd Burgerweeshuis. Zo benoemde het stadsbestuur op 3 oktober 1795 twee regenten, terwijl er geen vacatures waren. Een van de twee was een katholiek lid van de municipaliteit, G.B. Buysen, de ander G.G. van der Hoeven, een gereformeerd lid. De zittende regenten reageerden fel, vooral tegen de benoeming van een katholiek en tegen het feit dat twee van hen het veld zouden moeten ruimen, terwijl er op hun bestuur niets aan te merken viel. Ze besloten een rekest te sturen aan de Staten-Generaal, dat door de predikanten, ouderlingen, diakenen en alle lidmaten van de gereformeerde gemeente werd ondersteund. Voor het opstellen van dat rekest riepen ze de hulp in van een vooraanstaand lid van de kerkenraad, de advocaat S.B. Jantzon van Nieuwlandt.⁴ Deze Jantzon was van 17 januari tot 16 maart 1795 president van de door de Fransen aangestelde municipaliteit geweest, maar voor de verkiezingen op 16 maart was hij niet in het Bredase kiesregister ingeschreven, omdat hij bekend stond als *weederstreever der grote beginselen der Omwenteling van 1795*.⁵ Jantzon stelde een conceptrekest op waarin hij begon met een uiteenzetting over het ontstaan van het Burgerweeshuis. Voor een goed begrip van deze en volgende beroepsprocedures is het nodig eerst uitgebreider dan Jantzon deed, op de ontstaansgeschiedenis van de beide weeshuizen in te gaan.

Omstreeks 1600 werden de weeskinderen uit Breda, als ze niet bij familie terecht konden, door het stedelijk armenfonds, de aalmoezenie, bij pleeggezinnen uitbesteed. Omdat er maar weinig gereformeerden waren, kwamen de kinderen van gereformeerde ouders in katholieke gezinnen terecht, waar ze uiteraard in katholieke geest werden opgevoed. Dit was dominee Henricus Boxhorn, in 1601 als predikant aangesteld, een gruwel. Voortdurend drong hij bij de magistraat en de heer van Breda, prins Maurits, aan op het oprichten van een gereformeerd weeshuis. Magistraat en prins waren geen voorstanders van kerkelijke liefdadige instellingen, maar door de oorlogsomstandigheden (Breda was in 1590 weer door de prins ingenomen) was het aantal wezen zó groot geworden dat de aalmoezenie in ernstige financiële problemen was geraakt. Als de zorg voor een aantal kinderen kon worden overgedaan, zou dat een verlichting van het armenfonds betekenen. En zo kwam in 1606 het 'Arme Weeshuys der Kercken ende der Stadt van Breda' tot stand, in de wandeling het gereformeerd Burgerweeshuis genoemd, omdat het uitsluitend kinderen van overleden gereformeerden die het burgerrecht bezaten, opnam.

In de stichtingsakte werd het aantal kinderen dat kon worden opgenomen bepaald op 24. In de beginperiode droegen aalmoezenie en gereformeerde diaconie ieder de zorg voor twaalf kinderen, maar de bedoeling was dat het Burgerweeshuis zelf fondsen zou werven om op termijn de totale kosten te kunnen dragen. Dat lukte wonderwel: al in 1619 werden de bijdragen van diaconie en aalmoezenie stopgezet. Voor de huisvesting van de kinderen stelde het stadsbestuur het klooster van de Zwarte Zusters aan de Oude Vest (nu Kloosterplein) ter beschikking. Het klooster stond leeg, nadat de zusters wegens bedrog met een 'bloedzwetend' houten crucifix er door het stadsbestuur uit waren gezet.⁶

In 1625 keerden de oorlogskansen en nam Spinola de stad in. Veel gereformeerden sloegen op de vlucht. De weeskinderen gingen naar het weeshuis in Delft. Het huis in Breda bleef leegstaan en pas nadat Frederik Hendrik in 1637 de stad op de Spanjaarden veroverd had, ging het weer dienst doen als Burgerweeshuis.

*Het Armkinderhuis*⁷

Door de oorlogshandelingen was niet alleen het aantal wezen toegenomen, maar ook het aantal in de steek gelaten soldatenkinderen. Voor de laatsten gold dat ze niet terecht konden in het Burgerweeshuis. Het waren er zo veel dat ze tot in Meerle toe bij pleeggezinnen woonden. Dat maakte het toezicht op hun opvoeding moeilijk en bracht de aalmoezenie aan de rand van de financiële afgrond. De opvolger van dominee Boxhorn, Lodewijk van Renesse, evenals zijn voorganger fel anti-katholiek en strijder voor de dominantie van de protestantse religie in Breda, maakte zich sterk voor een huis waar ook half-wezen, vondelingen en kinderen van geëxecuteerden opgenomen konden worden om daar een opvoeding in gereformeerde geest te genieten. In 1637 kon het Armkinderhuis van start gaan. Het Burgerweeshuis had het huis Van Galen aan de Oude Vest (nu Oude Vest 1), dat het als belegging had gekocht, ten behoeve van de 'armkinderen' moeten afstaan. De verkoopprijs hield het weeshuis nog even te goed; die werd pas ruim twee eeuwen later, in 1873, betaald.

Jantzon legde in zijn conceptrekest sterk de nadruk op het aandeel van de Hervormde kerk in het tot stand komen van het Burgerweeshuis. Dat was op verzoek van de predikanten, ouderlingen en diakenen *voor hun arme vader- en moederloose weeskinderen* opgericht. Door aalmoezen en liefdegaven van de lidmaten was het huis in stand gehouden, terwijl de magistraat de (gereformeerde) regenten benoemde. Daarom heet het 't Arme Weeshuys der Kercken ende der Stadt van Breda'. In 1625, toen de stad in Spaanse handen viel, vertrokken de kinderen naar Delft, maar in 1637 veroverde Frederik Hendrik de stad, waarna hij bepaalde dat alle bezittingen van de armenzorg weer terug moesten naar de eigenaren van 1625. In die tussentijd had het stadsbestuur zich nooit met de roomsen en hun armenzorg bemoeid.

Wat mochten de rekestranten dus nu verwachten, zo vroeg Jantzon zich af. Toch wel dat ze zelf hun regenten mochten benoemen en hun eigen fondsen beheeren, want *de dominantie van de godsdienst is vervallen, zodat de gereformeerde kerk het uitsluitend gezag toekomt, zoals de Roomsche instellingen nooit onder gezag van de stedelijke overheid zijn geweest*. De voorgenenomen handelwijze van het stadsbestuur was niet in overeenstemming met de principes van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap en met de verklaring van de Staten-Generaal van 8 juni 1795 dat zij niet zullen toelaten dat de ene gezindheid de andere onderdrukt. Als de gereformeerden geweigerd wordt wat de roomsen is toegestaan, is er sprake van ongelijkheid, oordeelde Jantzon.⁸ Dit rekest is ten slotte niet ingediend en ook de nieuw-benoemde regenten namen hun plaatsen niet in. Mogelijk was het stadsbestuur van de felle reactie geschrokken en wilde het de tegenstelling gereformeerd-katholiek niet al te veel op de spits drijven.

Een tweede poging

Nauwelijks een maand later, op 6 november, ontvingen de regenten een schriftelijk verzoek van het stadsbestuur om te komen praten over het opnemen van katholieke wezen. Alvorens hierover te beslissen, wilden de stadsbestuurders weten *wat de gronden (zijn) waarop het Weeshuys dezer Stad is geïnstitueerd*. Aanleiding voor dit gesprek was een binnengekomen vraag om katholieke wezen op te nemen die dan in de katholieke leer moesten worden opgevoed.

Opnieuw ontstond er grote verontwaardiging en opnieuw werd Jantzon te hulp geroepen. Hij stelde een brief op waarin hij zijn verbazing uitdrukte over aanvragen voor opname van 'Roomsgesinde' kinderen. Iedereen in Breda kon toch weten dat er altijd alleen maar kinderen van gereformeerde lidmaten werden toegelaten. Hij vatte het verzoek maar als compliment op, want blijkbaar had de opvoeding in het weeshuis een goede naam en zouden de 'Roomsgesinden' maar al te graag zelf zo'n instelling willen hebben. Omdat zij er altijd de voorkeur aan gaven hun wezen *verstrooyd te besteden*, was het hun eigen schuld dat ze nu zonder weeshuis zaten, aldus Jantzon. Het gaat niet aan om nu *Roomsgesinde weesen in en ten koste van een gereformeerde fundatie in de Roomse Godsdienst te doen alimenteren*. De brief vervolgde met de veronderstelling dat het verzoek voortkwam uit onkunde, omdat de magistraat het toezicht had, toen de gereformeerde godsdienst de heersende was, maar, voegde

Jantzon er sarcastisch aan toe: *Gijlieden Burgers die de gansche Gemeente van Breda vertegenwoordigt, zijt te verligt om het verkeerde van sulx een denkbeeld niet dadelijk te penetreren!* Alle godsdiensten zijn immers gelijk gesteld en het toezicht van de magistraat was daarmee vervallen.

Het stadsbestuur reageerde hierop al de volgende dag met de koele vaststelling dat de gevraagde bewijsstukken niet geleverd waren, en verzocht dit alsnog te doen. Per omgaande ging een nieuwe brief van Jantzon de deur uit. De regenten zijn niet gehouden bewijs te leveren, was nu zijn stelling. De katholieken moeten maar aangeven wat de rechtsgrond voor hun verzoek is. Natuurlijk konden de stadsbestuurders met dit antwoord geen genoegen nemen en op zondag 20 december 1795 werden de regenten J.H. Roelands, J.F. Mirandolle en C.L. Reigersman door de stadsbode aangezegd om de volgende dag op het stadhuis te verschijnen. Roelands en Mirandolle gaven daaraan gehoor. Aan hen stelde burgemeester G.G. van der Hoeven opnieuw de vraag waarop de eigendomsclaim eigenlijk berustte, want *de municipaliteit sustineert de surintendance over alle publique Godshuizen te hebben*. De regenten omzeilden een direct antwoord, omdat ze eerst moesten overleggen met Reigersman, die ziek was.

Na overleg ging er weer een brief van Jantzon de deur uit. Nu sprak hij openlijke twijfel uit aan het roomse verzoek. Was dat er eigenlijk wel? Of was het maar een voorwendsel, want waar het werkelijk om gaat, de 'gesustineerde surintendance', heeft daar niets mee te maken. In elk geval erkenden de regenten het oppertoezicht van de municipaliteit niet. Opnieuw werden ze op het matje geroepen. Het stadsbestuur heeft met verwondering kennis genomen van de weigering om de gevraagde bewijsstukken te overleggen, kregen ze te horen. Er werd een ultimatum gesteld: de volgende dag, 29 december, moest er een rapport over de eigendom met de bewijzen daarvan ingeleverd worden. Weer klom Jantzon in de pen om mee te delen dat de regenten vasthielden aan alle vorige argumenten: *zij willen van dieselve vrijheid jouisseren als de Roomschesinden niet alleen thans maar selfs bevooren genooten hebben*. Verder verwees hij naar de 'stadsbijbel': de *Beschrijving van Stadt en Lande van Breda* van Thomas Ernst van Goor uit 1774, waaruit de eigendom van het Burgerweeshuis volgens Jantzon voldoende zou blijken.

Het vermocht het stadsbestuur niet te overtuigen. Een dag later werden de regenten ontslagen, omdat ze de wens van de municipaliteit om geïnformeerd te worden over de gronden van *een soo voornaam Godshuys binnen deese Stad dat als ontegenseggelijk met en benevens alle andere Stichtingen van dien aard, onder de onmiddellijke opperbeheersing en sorg van hun Provisioneel bestuur is staande*, genegeerd hebben en nu dus aan hen *als in sulke absurde en gevaarlijke begrippen staande, het bewind en de directie van dat Huys niet langer kan worden toebetrouwd*.⁹

Het stadsbestuur sommeerde de ontslagen regenten om hun sleutels en de kasboeken binnen drie weken af te geven aan de drie nieuwbenoemde regenten, die wel het vertrouwen genoten: H.R. Banier, lid van de municipaliteit, P. Le Sueur, predikant van de Waalse kerk en C.J.W. Nahuys van Burgst, vertegenwoordiger van de nieuwe provincie Bataafs Brabant.¹⁰ Opmerkelijk is dat alle drie heren gereformeerd waren. Het stadsbestuur was er blijkbaar niet op uit om het conflict zo hoog op te laten lopen dat samenwerken van katholieken en protestanten onmogelijk

werd. Het ging waarschijnlijk meer om het vervangen van conservatieven door patriottisch gezinden dan om een diepgaande godsdiensttwist.

Uiteraard lieten de ontslagen regenten zich niet zonder slag of stoot aan de kant zetten en ze vroegen de kerkenraad om hulp. Deze formeerde uit zijn midden een commissie van bijstand, bestaande uit de predikant G. Wuyster, diaken J. Alebeecq en ouderling J. Meijers. Jantzon van Nieuwlandt werd opnieuw verzocht een rekest te schrijven. Hij gebruikte daarvoor het concept dat hij in oktober 1795 had gemaakt. In 25 dichtbeschreven foliovenen richtte hij zich in februari 1796 tot de 'Hoog Mogende Heeren der Staten-Generaal'. Zijn argumenten zijn dezelfde als eerder door de regenten aangevoerd. De Staten-Generaal deed geen uitspraak en verwees naar de Representanten van de nieuwe provincie Bataafs Brabant onder wier competentie de zaak nu viel.¹¹

De hervormden hebben zich toen blijkbaar bij de situatie neergelegd, want een rekest aan de provincie Bataafs Brabant is niet meer uitgegaan. Voorlopig kwam het stadsbestuur als winnaar uit de bus. Het Armkinderhuis was tot nu toe nog buiten schot gebleven, omdat de invloed van het stadsbestuur hier van oudsher groter was.

Over een andere boeg

Begin 1798 pleegden de voorstanders van een sterke eenheidsstaat een staatsgreep. Als gevolg daarvan onderging de municipaliteit van Breda een grondige reorganisatie en uitbreiding. Er kwamen meer patriotten en katholieken in. Ook dit stadsbestuur was vastbesloten om alle instellingen van liefdadigheid onder het oppertoezicht te brengen van de nieuw ingestelde commissie van 'Algemeen Welzijn en Finantie'. Eerst werd het Oudemannengasthuis aan de Boschstraat met het Manhuis op de Haagdijk en het Stadshospitaal op de Oude Vest samengevoegd en het geheel onder beheer van de commissie gebracht.¹² Daarna waren de gereformeerde weeshuizen aan de beurt.

Om zijn greep op het Burgerweeshuis te versterken, benoemde het stadsbestuur zijn voorzitter, G.G. van der Hoeven, in maart tot regent. Kort daarna, op 23 april 1798, werd de Staatsregeling aangenomen. In de 'additionele artuculen' waren de kwesties over de godsdienst nader geregeld. Met name artikel vijf was van belang voor de weeshuizen: *Alle andere Kerklijke Goederen* (dat zijn de goederen of fondsen die niet gebruikt werden voor het betalen van de predikantstraktementen), *door vrijwillige gift, erfmaking, inzameling of aankoop bij eenig Kerkgenootschap verkregen, worden als het Wettig eigendom der Bezitteren erkend, en, als zoodanigen, aan hun verzekerd.*¹³

De weeshuisbestuurders mochten er nu van uitgaan dat zij voortaan de zaken die het weeshuis betroffen, waaronder het aanstellen van personeel, zelf konden regelen. Toch rezen er weer problemen, zowel over de vraag aan wie de beslissingsmacht toekwam als over de eigendom. Een aanleiding voor een nieuw conflict deed zich al snel voor.

Op 6 juni deelde de nieuwe regent namens het stadsbestuur mee dat de rentmeester Arnoldus Verbeij en de binnenvader Mattijs Wagtenonk van het Burgerweeshuis zich voor herbenoeming tot de municipaliteit moesten richten. Per omgaande ging er een 'missive' terug waarin de regenten onder verwijzing naar de

Staatsregeling en speciaal de additionele artikelen concludeerden dat *dit weeshuys een bijzondere eigendom der Gereformeerde gemeente is*. Zij kondigden aan een adres aan het Wetgevend Lichaam (de nieuw ingestelde Eerste en Tweede Kamer) te zullen richten en vroegen de status-quo te handhaven, zolang er nog geen uitspraak was.¹⁴ Dit wekte de woede van de municipaliteit, waarvan voorzitter Van der Hoeven zich als lid van het regentencollege in een moeilijke positie gemanoevreerd zag. Voor de vergadering waarin de missive aan de orde kwam, liet hij zich verontschuldigen.

In die vergadering werden Verbeij en Wagtendonk uit hun ambt gezet, want *zij zijn stadsamptenaar, in het verleden door de Magistraat aangesteld en zij hebben de verplichting zich bij de Municipaliteit te melden ter continuering van hun ambt, genegeerd*. Uit het verslag van deze vergadering blijkt hoe gespannen de verhoudingen waren: *gelezen eene missive van de zig noemenden Regenten van het Gereformeerde weeshuys deser Stadt (dog zijnde van het Borgerkinderweeshuys alhier)*.¹⁵ In afwachting van de uitspraak op het adres aan het Wetgevend Lichaam werd het ontslag evenwel teruggedraaid. Het adres werd op 20 juni ingediend en vervolgens horen we er niets meer over. Maar de volgende aanvaring liet niet lang op zich wachten. Op 20 augustus overleed binnenvader Wagtendonk. Hangende de uitspraak op het adres aan het Wetgevend Lichaam vroegen de regenten toestemming de opvolging zelf te mogen regelen onder verwijzing naar artikel 21 van de Algemene Beginselen van de Staatsregeling: *Elk kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van Zijnen Eerdienst, desselfs Bedienaaren en Gestigten*, waarna de brief vervolgt: *sonder die politique maximes van surintendance over de Gereformeerde Gestichten welke in voorigen dagen plaats hadden en alleen op den grond van vereeniging van Kerk en Staat gebouwd waren. Elders in deze Republiek en speciaal in voormalig Holland hebben de kerkgenootschappen de vrije beschikking over hun weeshuizen*.¹⁶ Als antwoord kregen de regenten het verzoek te adviseren over een bij het stadsbestuur binnengekomen rekest van de regenten van de Roomse Aalmoezenie. Deze verzochten de opengevallen plaats van de binnenvader nog niet in te vullen, voordat hun gehele rekest bestudeerd is. Volgens de aalmoezenieregenten had de benoeming geen haast, want er waren toch maar weinig kinderen in het weeshuis en van de kinderen die er verbleven, trokken ze in twijfel of die eigenlijk wel recht tot opname op grond van het reglement hadden.

Vervolgens richtten zij hun pijlen op het Armkinderhuis. Aanvankelijk werden er wel roomse kinderen in het Armkinderhuis opgenomen, maar die werden gedwongen gereformeerd opgevoed. Daarom moest de aalmoezenie de kinderen wel uitbesteden, wat soms slechte resultaten gaf. Volgens de aalmoezenieregenten hadden roomse kinderen wel degelijk recht op opname, want beide weeshuizen waren van stadswege opgericht en in de beginperiode door de aalmoezenie onderhouden. Ook deze regenten riepen de Staatsregeling te hulp en wel artikel 20: *Geene burgerlijke voordeelen, of nadeelen, zijn aan de belijdenis van Eenig Kerklijk Leerstelsel gehecht*. Ze baseerden zich verder op artikel vijf van de additionele articulen (waarin de eigendom van de kerkelijke goederen wordt bevestigd voor zover die zelf verworven zijn) en betoogden dat niet alleen gereformeerden, maar ook veel katholieken met 'liefdegaven' aan het vermogen van de gereformeerde weeshuizen hadden bijgedragen. Daarom waren de weeshuizen niet de uitsluitende eigenaren, maar kwam een deel van de bezittingen aan de katholieken toe. De concrete vraag aan het stadsbestuur

was, één van de beide gereformeerde huizen te bestemmen voor de rooms-katholieke wezen en de fondsen van de beide huizen evenredig te verdelen.¹⁷

Was het een doorgestoken kaart? Het lijkt er op. Overigens is het wel te begrijpen dat de aalmoezenierregenten aan deze actie wilden meewerken. Het Burgerweeshuis stond bekend als het rijke weeshuis en had op dat moment maar enkele wezen in huis. De kas van de roomse aalmoezenie was zo goed als leeg, terwijl er een veelvoud aan roomse weeskinderen was. In 1792 hadden de katholieken van de magistraat toestemming gekregen een eigen burgerweeshuis te stichten. Door de politiek onzekere tijden, maar vooral door gebrek aan geld was er van het plan nog niets terechtgekomen. Nu zag de roomse aalmoezenie zijn kans schoon, daarbij gesteund door de overwegend roomse municipaliteit, om een deel van de fondsen van de beide gereformeerde huizen te bemachtigen. Omdat de gereformeerden ruim anderhalve eeuw in het ongestoorde bezit van hun weeshuizen en hun bevoorrechte positie waren geweest, waren zij daar zo aan gewend geraakt dat ze geen oog hadden voor de totaal scheef gegroeide situatie. De strijd die volgde, getuigt dan ook van weinig christelijke barmhartigheid in een tijd dat de armoede dramatisch was toegenomen.

Aanvankelijk reageerden de huizen afzonderlijk, het voorstel afwijzend, waarbij de regenten van het Armkinderhuis aanvoerden dat er geen andere roomse kinderen opgenomen zijn geweest dan van gedetineerden of geëxecuteerden, van wie de roomsen zich nooit iets hadden aangetrokken.¹⁸ Maar het stadsbestuur was niet te overtuigen. Beide huizen werden gesommeerd om alle bewijsstukken te overhandigen die konden aantonen *dat haar Existentie aan de Hervormde Gemeente verschuldigt en dus derselven gereformeerde fundatien zijn*¹⁹, een herhaling van zetten van 1795 dus.

Op 28 november 1798 kwamen de regentencolleges van beide weeshuizen in vergadering bijeen samen met de vertegenwoordigers van de pas opgerichte 'Vereeniging tot waarneming der algemene belangen der Nederduitsch-Hervormde gemeente te Breda', later beter bekend als de Hervormde gemeentecommissie. Deze commissie van 'kundige en godsdienstlievende leden der gemeente' was door de hervormde kerkenraad ingesteld om de kwesties te behandelen die door de scheiding van kerk en staat waren opgeroepen. De commissie kreeg juridische bijstand, wederom van S.B. Jantzon van Nieuwlandt.²⁰ Net zoals in 1795 ging een brief uit met de boodschap dat de katholieken zelf maar met de bewijzen van het tegendeel moesten komen.²¹ De municipaliteit legde de zaak nu voor aan haar commissie van Algemeen Welzijn en Finantie. Deze kwam na ruim een jaar nadenken met een compromisvoorstel:

- het Armkinderhuis te bestemmen voor de katholieke wezen;
- de fondsen daarvan samen te voegen met die van het gereformeerd Burgerweeshuis;
- in overleg naar billijkheid vast te stellen welk deel daarvan aan de katholieken toekwam.

De commissie baseerde zich op wat Thomas van Goor schrijft over de stichting van het Burgerweeshuis. De magistraat had in 1606 het klooster der Zwarte Zusters, eigendom van de Rooms-Katholieke gemeente, aan het Burgerweeshuis geschonken. In de Staatsregeling van 1798 was de teruggave bevolen van tijdens de Reformatie verworven kerkelijke goederen, maar het oude klooster was in de loop der jaren aanmerkelijk verbeterd, zodat het niet zonder vergoeding terug te eisen was. Het Armkinderhuis bood een aantrekkelijk alternatief.

Verder kwam de commissie tot de conclusie dat zowel de katholieke aalmoezenie, als de gereformeerde diaconie aan de zorg voor de wezen hadden bijgedragen, al was het moeilijk vast te stellen welk deel van het vermogen nu aan de katholieken toekwam. Dat moest in der minne geschikt worden.²² Opmerkelijk is dat de commissie zich met haar voorstel baseerde op Thomas van Goor, terwijl het stadsbestuur drie jaren eerder een beroep van het Burgerweeshuis op Van Goor als onvoldoende van de hand had gewezen.

Nu zaten de weeshuizen niet op een dergelijk antwoord te wachten en in een gezamenlijke vergadering op 16 februari 1800 besloten de regenten het Hof van Justitie in 's Hertogenbosch te vragen de weeshuizen en de kerk *te maintenir, stijven en sterken in de possessie van hun huizen en fondsen*. Daarbij voerden ze aan dat in het verleden geen enkele fundatie zonder toestemming van het plaatselijk bestuur mocht worden opgericht, maar dat liet onverlet dat de huizen van oorsprong eigendom van de hervormde gemeente zijn. De aalmoezenie, als stedelijk armenfonds, voer daar wel bij. Ze hoefde immers niet meer bij te dragen in het onderhoud van de gereformeerde wezen. De roomse gemeente daarentegen heeft nooit iets voor haar wezen gedaan. Verder refereerden ze aan de scheiding van de aalmoezenie in 1792 in een katholiek en een protestants fonds. Daarbij hadden de katholieken al het geld gekregen plus nog een deel van het klooster der Zwarte Zusters, dat eigenlijk van het Burgerweeshuis was. In dat licht was het voor de heren onbegrijpelijk dat de roomse aalmoezenie met deze eis kwam.²³

Op 5 maart deed de nieuwe president van de municipaliteit, G van Rheenen, nog een poging tussen de partijen te bemiddelen, maar de maat was vol. De weeshuizen waren vastbesloten: de rechtszaak zou worden doorgezet. Daar had de roomse aalmoezenie niet op gerekend en ze probeerde de procedure, die ze veel geld aan advocaten zou gaan kosten, te stoppen door zich geen partij te stellen. Maar de tegenpartij was onverbiddelijk.

De aalmoezenierregenten probeerden het vervolgens nog met een adres aan de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam. Zij achtten het gevraagde 'mandement van maintenu' een veel te zwaar middel, want de huizen hadden zich uit vrees voor een 'stoornis' in hun wettige bezit tot het Hof gericht, maar de 'stoornis' was nog niet gepleegd en de regenten hadden niet de opzet zich langs onwettige weg meester te maken van de weeshuisbezittingen. Het voeren van een gerechtelijke procedure was een kostbare zaak en dat in een tijd van *knellende duurte van levensmiddelen*. De armenfondsen waren al niet toereikend voor de gewone bedeling. Zelf konden de regenten de kosten niet dragen, want dat kon niet gevegd worden van *mensen welken allen hunnen arbeid ten deese zonder de minste belooning uit liefde alleen voor hunne Evenmenschen besteedden*. Daarom verzochten ze de Eerste Kamer de wees-

huizen op te dragen zich aan het schikkingsvoorstel van de municipaliteit te conformeren. De Kamer vond dat niet op haar weg liggen en droeg het Hof van Justitie in 's-Hertogenbosch op de zaak in behandeling te nemen.²⁴

Al op 23 juni 1800 werden beide partijen door het Hof gehoord. Ze kregen daar een afschrift van het rekest van de tegenpartij, waarop ze binnen veertien dagen moesten reageren. Daarmee begon een procedure van het wisselen van replieken en duplieken. In de gebruikte argumenten, spitsvondigheden en de vaak venijnige toon is de hand van Jantzon van Nieuwlandt te herkennen. Zo deed hij de argumenten van de roomse aalmoezenie af als *irrelevante, onwaare en teffens haatelijkheid ademende allegatiën*. Ten aanzien van de aanspraak op het Armkinderhuis voerde hij aan dat de roomse aalmoezenie pas sinds de deling van de fondsen in 1792 bestond en op grond daarvan geen gebouw kon opeisen dat al eeuwen in gebruik was. Bovendien was het Armkinderhuis nog steeds eigendom van het Burgerweeshuis, omdat de koopprijs nog niet betaald was, en konden de weeshuizen niet meewerken aan het voorgestelde compromis, want het stadsbestuur vertegenwoordigde de politieke macht en niet de rechterlijke.²⁵ Het Armkinderhuis zelf produceerde een lange lijst van 'Legaten en Liberaale Giften' sedert 1707 om te weerleggen dat deze van katholieken afkomstig zouden zijn. Ook verweerden de regenten zich met fragmenten uit de notulen tegen de aantijging dat zij roomse wezen protestant opgevoed zouden hebben. Integendeel, katholieke kinderen die er incidenteel waren, als er geen familie te vinden was, werden altijd op hun verzoek aan de familie teruggegeven.²⁶ Zo sleepte de procedure zich voort.

In maart 1803 was er eindelijk een zitting voor het Hof dat inmiddels Departementaal Gerechtshof was gaan heten. Daarna zou er vonnis gewezen worden maar dat bleef, waarschijnlijk door politieke ontwikkelingen, uit. Sinds 1798 was er aan het politieke front veel veranderd. De grondwet van 1798, die weinig rekening hield met de historisch gegroeide positie van de gereformeerde kerk, werd in 1801 vervangen door een nieuwe met een meer verzoenende geest. De bepalingen over teruggave van de kerkelijke goederen werden ingetrokken. De weeshuisregenten, die het volste vertrouwen hadden in de goede afloop van hun rechtszaak, sloten in 1801 een overeenkomst met de 'Hervormde gemeentecommissie' en in 1802 vulden ze zelf de nog steeds vacante plaats van binnenvader op. Het katholieke Burgerweeshuis kwam in 1806 van de grond, het werd gevestigd in het Huis Assendelft in de Nieuwstraat.

De gereformeerde weeshuizen onder het gezag van de Hervormde kerk

De overeenkomst die op 6 oktober 1801 met de Hervormde gemeentecommissie werd gesloten, regelde definitief het gezag over de beide weeshuizen. De bitterheid over wat er aan vooraf was gegaan, klinkt nog door in de constatering dat er vertraging was ontstaan door *de wederrechterlijke sustenuen welke die van de roomsche aalmoezenie ten opzichte van deese beide fundatiën hadden ter baan gebracht*.²⁷ Nadrukkelijk werd vastgelegd dat het oppertoezicht van de plaatselijke overheid die voortkwam uit de vereniging van kerk en staat, was vervallen en voortaan aan de hervormde gemeente toekwam. De taken van de vroegere magistraat: het benoemen van de re-

genten en het nazien van de rekening, vielen vanaf 1801 toe aan de Hervormde gemeentecommissie.

Het gemeentebestuur nam zelf geen initiatieven meer om de armenzorg te verbeteren. Na 1806 moest het opdrachten van hogerehand uitvoeren. In 1806 kwam namelijk een einde aan de Bataafse Republiek en deed Lodewijk Napoleon zijn intrede. Hij was een verlicht vorst, bezield met de beste bedoelingen. Als eerste wilde hij niet alleen het toezicht regelen op de financiën van de liefdadigheidsinstellingen, maar ook op de inhoudelijke zorg. In 1809 droeg de Koning de gemeentebesturen op alle 'gestichten van Weldadigheid' onder hun hoede te nemen. Ze moesten erop toezien dat de kinderen en ouden van dagen gezond voedsel kregen en genoeg in de buitenlucht kwamen. Ook riep hij op de weeskinderen tegen de pokken in te enten. Hier gingen de regenten op in: de kinderen werden ingeënt, maar toen burgemeester Buysen de jaarrekening wilde inzien, kreeg hij nul op het rekest.

Lodewijk had ook het plan opgevat om twee grote 'Etablissements voor kinderen voor het hele Rijk' in te richten om zo de gemeenten te ontlasten van de zorg voor arme wezen en verlaten kinderen. Landelijk rees er veel verzet tegen deze plannen. Veel huizen, waaronder de beide gereformeerde Bredase weeshuizen, weigerden de gevraagde inlichtingen over hun kinderen, zodat de Koning een vertegenwoordiger langs moest sturen om de regenten tot de orde te roepen. De argwaan tegen de plannen bleek terecht: in juli 1809 werden alle 16-jarige weesjongens opgeroepen om zich te laten keuren voor de militaire dienst in het Etablissement der koninklijke kwekelingen te Utrecht. Na geruchten hierover bleken in het hele land veel jongens de inrichtingen al te hebben verlaten. De Landdrost van Brabant, die belast was met de uitvoering van de maatregel, legde dat uit als een poging 's *Konings Heilsaamen Intentie ten deze te Eluderen* (ontduiken). De regenten moesten niet langer uitvluchten verzinnen, of de jongelingen afkerig maken van de krijgsdienst. Het doel van de Koning was de gedwongen loting voor alle jongens te voorkomen en dat was toch ook in het belang van de regenten. Zo liepen hun zoons minder kans om in militaire dienst te hoeven. De wezen krijgen een honorabel lot: hun vooruitzichten zijn immers toch slecht, aldus zijn redenering.²⁸

De maatregel van Lodewijk Napoleon was niet nieuw. In 1796 had de Bataafse Republiek al zijn oog op de weesjongens laten vallen. Toen werden alle jongens boven de 17 jaar uit de armen-, gods-, aalmoezeniers- of diaconiehuizen opgeroepen, zij het op vrijwillige basis, om dienst te nemen bij de marine om in de voetsporen te treden van *onsen braaven Zeehelden, die de grootste Mogendheedens hebben doen beven en waggelen op hunne Troonen*.²⁹ Jan Renswijk uit het Armkinderhuis voelde zich wel aangesproken door deze retoriek; de regenten, zoals gewoonlijk krap bij kas, hielden hem niet tegen. Als uitzet kreeg hij mee zijn daagse kleren, een hemd, das, een paar kousen en twee Zeeuwse rijksdaalders.

Opnieuw wisselt het politieke decor

In 1810 moest Lodewijk het veld ruimen en werd Holland bij Frankrijk ingelijfd. Dat betekende dat de Franse wetten, ook die op de armenzorg, van toepassing werden verklaard. De aalmoezeniefondsen werden opnieuw samengevoegd en voor-

taan door het Bureau de Bienfaisance beheerd. Het was de bedoeling dat alle Bredase gast- en weeshuizen onder het bestuur zouden komen van het Bureau des Hospices. Daaronder vielen het Oudemannengasthuis in de Boschstraat en het Rooms-Katholieke Burgerweeshuis. Dit weeshuis had door geldgebrek geen andere keus dan zich te onderwerpen, zodat het subsidie kon krijgen uit het aalmoezeniefonds. De beide gereformeerde huizen weigerden stelselmatig de gevraagde inlichtingen over hun vermogenspositie, maar in 1812 vaardigde Napoleon vanuit zijn *quartier-général impérial de Wilna* een ‘dcret imperial’ uit. Daarin beval hij alle instellingen van liefdadigheid, ongeacht van welk kerkgenootschap, opgave te doen van hun roerende en onroerende goederen en van de inkomsten en uitgaven. Bij nalatigheid zou er beslag gelegd worden. Zo ver kwam het niet. In oktober 1813 werd Napoleon tot grote tevredenheid van de regenten, bij Leipzig beslissend verslagen.

Nieuwe aanslagen op het zelfbeschikkingsrecht

In 1814 verscheen koning Willem I op het toneel en hij zette de centraliserende tendens uit de Franse tijd door. Eigenlijk had hij grote waardering voor wat Napoleon tot stand had gebracht. Jaarlijks wenste hij een overzicht van de fondsen van de weeshuizen en weer deden de regenten van het gereformeerd Burgerweeshuis moeilijk. Ze betwijfelden of het de bedoeling van de koning was ook de private gestichten onder de informatieplicht te laten vallen. Een circulaire aan de gemeentebesturen van waarnemend gouverneur Van Vredenburg maakt duidelijk dat meer gestichten het niet zo nauw namen. Ze werden gemaand de tabellen netjes in te vullen, vooral de gestichten die zich wel eens, *uit hoofde van eene gepreterende meer particuliere of speciale bestemming van de aan hunne zorg onderworpen gestichten de inlichtingen hebben geweigerd*.

De regenten van het Armkinderhuis overwogen dat het gesticht profiteerde van de openbare collecten, dat de commissie tot onderzoek van het armwezen door de Koning was ingesteld en door een koningszoon gepresideerd werd en dat het daarom beter was om het verzet maar op te geven.³⁰ Het Armkinderhuis was altijd afhankelijker van de overheid geweest dan het Burgerweeshuis. Daar bleven de regenten bij hun afwijzing, want *zelfs gedurende alle staatsomwentelingen is ons gestigt erkend als bijzonder eigendom der Hervormde gemeente*.³¹ In 1826 ten slotte, werd het Burgerweeshuis op de lijst van onwilligen geplaatst.

Hoe het verder ging

In 1854 was de periode van overheidsbemoeyenis met de kerkelijke armenzorg voorbij. De wet op het Armbestuur uit dat jaar regelde het *bestuur* over de armenfondsen; de *uitvoering* van de zorg voor de armen werd primair als een taak voor de kerken en de particuliere instellingen beschouwd. Alleen voor diegenen die daar niet terecht konden, was er het Burgerlijk Armbestuur, de vroegere aalmoezeniefondsen. De wet onderscheidde vier categorieën instellingen; de Bredase weeshuizen werden ingedeeld onder artikel 2, letter b: *instellingen door of vanwege een kerkgenootschap bestuurd*. De kerkelijke en particuliere instellingen kregen vrijheid van beheer en be-

stuur. Het enige waartoe zij verplicht werden, was het leveren van gegevens voor de armenzorgstatistiek. Aan deze verplichting hebben ook de regenten van het Burgerweeshuis zich gehouden. De strijd om de armenzorg was beslist in het voordeel van de kerken.

De liberale minister Thorbecke had in 1851 een veel verdergaand wetsontwerp ingediend. Het vraagstuk van de armoede diende vooral beschouwd te worden als een economisch en sociaal probleem en was niet op te lossen door liefdadigheid, was zijn opvatting. Daarom wilde hij alle instellingen aan regels voor het beheer onderwerpen en verantwoording aan de gemeenteraad laten afleggen. Evenals het geval was geweest met de Armenwet van 1800, barstte een storm van kritiek los van de zijde van de kerken. Thorbecke moest bakzeil halen en zo bleef de armenzorg een lappendeken. Er was geen taakverdeling en weinig onderlinge samenwerking. Bovendien begonnen de instellingen steeds meer taken op het Burgerlijk Armbestuur af te schuiven. Het zou nog tot 1965 duren voor bijstand in financiële nood als recht en niet langer als gunst werd erkend. De kerken en de particuliere instellingen hebben met hun hardnekkig verzet tegen overheidsbemoeienis het tot stand komen van een efficiënter en vooral rechtvaardiger stelsel van sociale zorg zeer vertraagd.

AANTEKENINGEN

1. J.L.M. de Lepper, 'De Grote Kerk betwist', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 30 (1977), 116-157.
2. P.B.M. Melief, *De Strijd om de Armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen, 1955).
3. S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977).
4. Stadsarchief Breda, (Oud-) Archief Arme Weeshuys der Kercken ende der Stadt van Breda (afd.III-106), kortweg: Gereformeerd Burgerweeshuis (GBW), inv.nr. 136, stukken Rekest aan de Staten-Generaal.
5. A.R.M. Mommers, *Brabant van generaliteitsland tot gewest* (Utrecht, 1953), 326.
6. Th.E. van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744).
7. M.A.M. Voermans, 'Proeve van een geschiedenis van het Gereformeerd Armkinderhuis te Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 27 (Breda, 1974), 90-123
8. Stadsarchief Breda, GBW inv.nr. 136, stukken Rekest aan de Staten-Generaal.
9. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 30 november – 30 december 1795.
10. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 8 januari 1796.
11. Stadsarchief Breda, GBW inv.nr. 136, stukken Rekest aan de Staten-Generaal.
12. F.A. Brekelmans, *Het Bredasche Gasthuis. Geschiedenis van het Oude-Mannenhuys te Breda met de daarmee in 1798 verenigde gestichten* (Breda, 1951), 21.
13. W.J.C. van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (Alphen a/d Rijn, 1987), 101.
14. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 8 juni 1798.
15. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 17 juni 1798.
16. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 22 augustus 1798.
17. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 31 augustus 1798.
18. Stadsarchief Breda, Archief Armkinderhuis (afd.III-107) (AKH), notulen 14 september 1798.
19. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 27 november 1798.
20. Stadsarchief Breda, Archief Commissie ter behartiging van de algemene belangen der Nederduits Hervormde gemeente (afd.III-117), inv.nr.1, notulen 1798, p.8.
21. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 5 december 1798.
22. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 16 februari 1800.
23. Stadsarchief Breda, GBW, inv.nr. 137, stukken Proces met Roomsche Aalmoezenie.
24. Stadsarchief Breda, GBW, inv.nr. 137, stukken Proces met Roomsche Aalmoezenie.
25. Stadsarchief Breda, AKH, inv.nr. 639, manuscript geschiedenis door J.P. Bloys van Treslong d.d. 1913.
26. Stadsarchief Breda, AKH, inv.nr. 19, stukken Vereniging (...) der Nederduits Hervormde gemeente.
27. Stadsarchief Breda, GBW, inv.nr. 140, stukken Commissie van de Hervormde Kerk.
28. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 8 augustus 1809.
29. Stadsarchief Breda, AKH, notulen 3 februari 1796.
30. Stadsarchief Breda, AKH, notulen 9 november 1822.
31. Stadsarchief Breda, GBW, notulen 24 september 1826.